

TE TOI AHORANGI

TE RAUTAKI A TOI ORA 2030

TE KŌHAO O TE WAKA O TOI

TE RŪNANGA HAŪORA MĀORI O TE MOANA Ā TOI | BAY OF PLENTY DISTRICT HEALTH BOARD

He rāraku whakanā i te manri

Mai e te tipua
mai e te tawhito
mai e te kāhui o ngā ariki
mai e tawhiwhi atua ki ngā atua
Ó! ka takina te manri
ko te manri i ahua noa mai ki runga ki enei Tāura
ki runga ki enei Tānira
kia tan te manri ki runga ki enei Tama
he tukuna nō te whairooro a Tane te waiora
Tenei te matatau kia eke whakatū Tārea ki te rangi
ūhi, wero, tan mai te manri ki te arā ko te
mana atua, mana whēhua, mana moana,
mana tūpuna, mana tangata
ka puta rā ki te whei ao, ki te ao mārama
Tūturu whakamana kia Tīha
Tīha, hui e, Toi ora e!

TOI TŪ TE TINI O TOI

Mai i Ngā Kuri a Wharei ki Tihirau

NGĀI TE RANGI

NGĀTI RANGINUI

NGĀTI PŪKENGĀ

WAITAHĀ

TAPUĪKA

NGĀTI WHAKAUE KI MAKETŪ

NGĀTI WHĀKAHEMO

NGĀTI MĀKINO

NGĀTI RANGITIHĪ

NGĀTI MANAWA

NGĀTI WHARE

TŪWHARETOA KI KAWERAU

NGĀTI AWA

WHĀKATŌHEA

NGĀI TAI

TE WHĀNAU Ā APANUI

TE WHĀNAU Ā TE ĪHUTU

Pērā anō i ō tātau tipuna, ka arorangi te titiro ki te pō ka tātai i ngā whetū mō ngā tohu e tūhono ana i a tātau ki te ao o nehe ki ngā whakatipuranga e heke iho nei. Kei roto i te pōuri te māramatanga o tō tātau anamata.

E whakamānawa ana te īgoa o Te Toi Ahorangi i tō tātau tipuna a, Toi te Huatahi. Ko tō tātau rohe ko Te Moana-a-Toi e kīa ana mai i Ngā Kuri a Whārei ki Tihirau. Ko Toi te iho me te tiketiketanga o ā tātau mahi, he whakaū i tātātu tirohangā me tō tātau mana tangata whenua. E whakamana ana a Te Toi Ahorangi i ngā aho wairua e hono ana i a tātau ā-tangata whēnūa nei ki a Ranginui me Papatuanuku, ki te orokohanga māi o te ao me ūna āhuatanga katoa.

Ka tuitui haere ēnei aho tapu i tō tātau onamata ki te inamata me te anamata kia kotahi.

He hononga ēnei kī te ara mutunga kore.

Te aro TaWhāiti o TaWhaki

He meā whakairo a Te Toi Ahorangi 2030 e Tē Rūnanga Hauora Māori o Te Moana a Toi. Kua whakaūngia, ā, kei te tino tautokona tēnei Rautaki Te Toi Ahorangi e Te Hauora a Toi.

Ka mihi ki ngā whānau, hapū, iwi, ngā māngai o ngā kaiwhakarato, ngā kaiārahi me ngā kaimahi a Te Hauora a Toi i whakauru mai ki ā mātau wānanga, i tuku whakaaro hoki kia puta ai tēnei rautaki.

Pou Whakahaere Te Toi Ahorangi | Tricia Keelan

Ngā Kaituhī | Tricia Keelan rāua ko Jodi Porter

Tohunga Waka | Jack Thatcher

Hoahoā Tānga | Te Poutokomana o Te Wheki Ltd

Whakaahua | Te Kawa Robb (Whakaahua o Mua), Erica Sinclair, Eden Edwardson, Tamahou Tangitū me Jodi Porter

Kaiwhakaputa | Law Creative

Te Rūnanga Hauora Māori o Te Moana a Toi. (2019). Te Toi Ahorangi: Te Rautaki a Toi Ora 2030. Whakatāne, Aotearoa: Law Creative.

NGĀ RĀRANGI TOI

KARAKIA WHAKATAKI

TOI TŪ TE ORA | HE RARAPA I TE TOI ORA 3

Te Tini o Toi | Ngā uri huhua a Toi 4

He Pou Oranga | Ngā pūtake oranga o te tangata whenua 6

Tangata Whenua | Ngā Tika 11

Tātai Toi Ora | Tō tātau iwi, tō tātau kāinga 12

Te Waka o Toi | Te waka o tā tātau panonitanga 14

TE TOI AHORANGI | TĀ MĀTAU ARONGA RAUTAKI 2030 16

Ngā Toi Au Rangi | Ā Mātau ia Rautaki 18

Te Haumanu o Toi | Ā Mātau Kaupapa Matua 20

Ngā Mataora o Toi | Ā Mātau Wawata 22

TE TOI O NGĀ RANGI | TE WHAKATERE KI TE TOI ORA 25

He Rārangi Pukapuka

KARAKIA WHAKAREWA

*E kore a Parawhenua e haere
ki te kore a Rakahore*

KA ORA MAI HE POU ORANGA I A TĀTAU KA WHAKAARO NUI KI TE MANA
ME TE MAURI O Ō TĀTAU WHENUA TUKU IHO ME NGĀ WAI

Kāore e ora a Parawhenua me Rakahore ki te kore tētahi. Pērā anō i te puna iti e rere atu ki te moana nui. E whakamana ana a Te Toi Ahorangi i te tikanga a te tangata ki te hāpai i te mana tapu me te mauri o ngā mea katoa.

TOI TŪ TE ORA

He rarapa i te Toi Ora

Ko tō mātau hiahia ko mātau te poari hauora ā-rohe tuatahi e arahina ana e Te Tiriti.

Ko Te Toi Ahorangi te Rautaki Toi Ora i whakatauhia e Te Rūnanga Hauora Māori o Te Moana a Toi (Te Rūnanga), i whakamanahia e te hoa pātui Tiriti o Waitangi Te Hauora a Toi. I ahu mai te whakaaro mō Te Toi Ahorangi i te tangata whenua, ka mutu nā rātau anō i kōkiri, i ārahi, ā, he whakaū tēnei kaupapa i tā mātau matakitenga, reo, koronga hoki kia anga whakamua hei takahuri i te pūnaha whānui ki te Toi Ora e piki ai te oranga o ngā Māori 56,490 e noho ana i Te Moana a Toi. Ko te Toi Ora tā mātau matakitenga. Ko Toi Tū tā mātau uaratanga.

E whakatakoto ana Te Toi Ahorangi 2030 i te ahunga mārama mō te tangata whenua me Te Hauora a Toi kia eke ai ki te Toi Ora, e puāwai ana ngā uri a Toi - te matakitenga a ō tātau iwi tekau mā whitu. He whakaaturanga, he whakawhānui hoki tēnei rautaki i te mahi ngātahi nui i oti kia puta ai ko He Pou Oranga Tangata Whenua ki te ao mārama (Te Rūnanga Hauora Māori o Te Moana a Toi, 2007). Kua whakaohotia a He Pou Oranga Tangata Whenua i roto i tēnei Rautaki, e pouhere ana i te āhua o te taha rauropi me te taha wairua o te tirohanga a te tangata whenua ki mua i ā mātau mahi whirihiri, hanga mahere, tuku pūtea me te tuku whakatau.

Rua tekau mā rima paihēneti te tokomaha o te tangata whenua e noho ana i Te Moana a Toi, ā, he tino hira te oranga o te tangata whenua ki te tōnuitanga o tō tātau rohe whānui. Hei te 2030 ka rerekē te āhua o Te Moana a Toi. Ka nanaiore tā mātau whai i te oranga ake, oranga mokopuna, oranga whānau, oranga ngākau, oranga tikanga.

Ka kitea te ekenga o ā mātau kaupapa i te pai haere ake o te ora o tō tātau iwi. Ko ngā rongoā me ngā ara ki te Toi Ora kei roto i ngā ringaringa o ngā whānau, hapū me ngā iwi. Ka taea e mātau te pūnaha te takahuri, engari ko te tino takahuritanga me mātua tutuki i roto kē i ngā whānau. Mā rātau e poipoi ā tātau kaumoana o āpōpō. Toi tū te tini o Toi!

POUROTO NGAROPO
HEAMANA
TE RŪNANGA HAUORA MĀORI
O TE MOANA A TOI

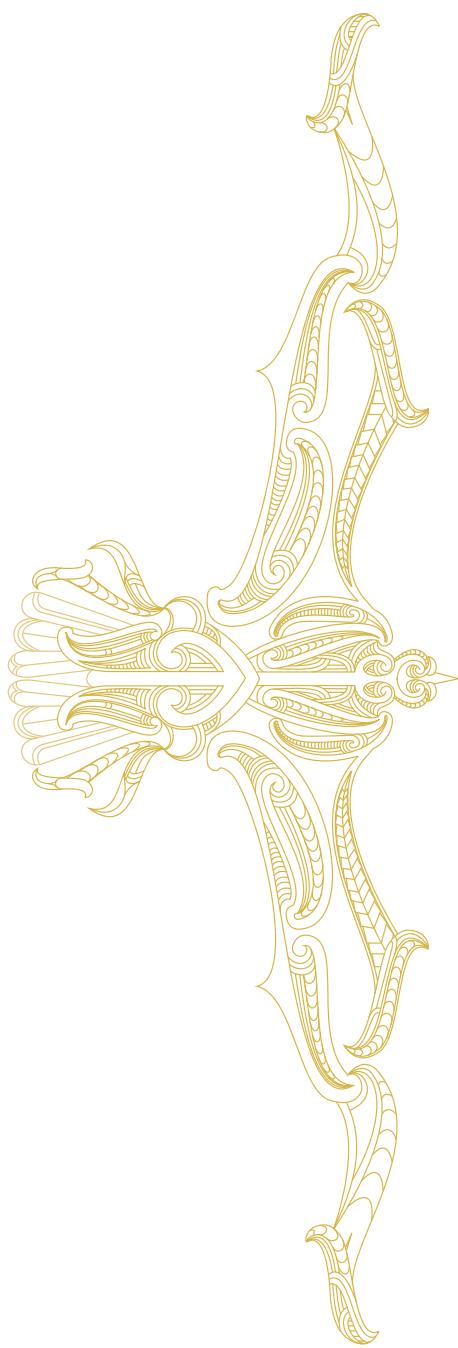

TRICIA KEELAN
MANUKURA
EXECUTIVE DIRECTOR TOI ORA
HAUORA A TOI

TE TINI O TOI

Ngā uri huhua a Toi

**Ka titiro tātau ki ō tātau tīpuna hei tauira mō te oranga.
Ko ō tātau tīpuna ngā tohu o te puāwai.**

He tohunga tino mārama, tino mōhio a Toi. Ina ko ia te tipuna taketake o Te Moana a Toi, he tohunga whakatere moana a Toi, he rangatira, he tino mōhio hoki ia ki te ao tūroa. Ko te Toroa, he manu e mōhiotia ana mō te haere tino tawhiti, koinei tētahi o ngā kaitiaki i ārahi i a Toi i ana haerenga maha i runga i te moana. Ki ētahi ko Toi Kairākau tōna ingoa, ko tōna oranga nō te ngahere - ki ētahi atu ko Toi te Huatahi, he huatahi.

I te wā i a Toi, he tino mōhio, mātau hoki ō tātau tīpuna. He mōhio ki te nekenekē haere i ō rātau takiwā - te rapu kai, te rokiroki kai me te mahi kai, rongoā hoki mai i tō tātau moana me ngā ngahere.

I roto i ā tātau tikanga ko tō tātau reo te waka kawe i ngā taonga tuku iho, ā, i roto ēnei whakaakoranga tuku iho i te maramataka. Ko te rā, te marama, ngā whetū me ngā wā o te tau i te ārahi i te noho a te tangata. I taua wā i a tātau tonu, ngā uri a Toi te tino rangatiratanga o ō tātau ao. I tērā wā ko te whenua ko tātau, ko tātau te whenua.

I te taenga tuatahi mai o Tauwi ki Aotearoa, he rite tonu tō tātau wā ora ki ngā iwi tino rangatira o te ao. Ka titiro tātau ki ō tātau tīpuna hei tauira mō te oranga, he whakaatu i te āhuatanga o te puāwai mō te Māori. Kei roto i a rātau ko ngā tohutohu mō te hiranga o te noho hei kaitiaki nō tō tātau ao tūroa. Ka hoki ngā whakaaro kia mahara ai tātau ki te āhua o tā tātau noho tahi i mua me Ranginui rāua ko Papatūānuku.

E whai ana a Te Toi Ahorangi ki te whakaora anō i tō tātau hononga ki Ngā Pou Mana o Io - kia puāwai anō ngā uri a Toi me ngā Māori katoa kei Te Moana a Toi i roto i te mātotorutanga o ngā hua a Ranginui rāua ko Papatūānuku.

Ko te toroa te tohu o Toi, he kaitiaki mō tātau e ahu atu ana ki te Toi Ora.

Ko Tāne te hokahoka nāna te mahu

HE POU ORANGA

Ngā pūtake oranga o te tangata whenua

E hoki koe ki ō maunga, ki ō awa - kia pūrea koe e ngā hauora o Tāwhirimātea

Kua whakaohotia mai a He Pou Oranga Tangata Whenua i roto i tēnei Rautaki, hei whetū ārahi i a tātau. Ka ārahi ēnei pou oranga i a tātau ki ngā whakaakoranga tuku iho me ngā mātauranga kei roto i tātau maramataka, rongoā, kawa, tikanga hoki, reo, mātauranga hoki. E tautoko ana a He Pou Oranga i a tātau kia tino momoho ai tātau te Māori i roto i te tiketiketanga o te taha wairua, hinengaro, pāpori, whatumanawa me te oranga tinana. Kei te whārangi anganui ko tētahi whakaari ā-kite o te He Pou Oranga, he whakauru mai i ngā iwi o te rohe me te maramataka hei whakamana i te māramatanga me ngā tikanga whakaora tuku iho.

Ko Ngā Pou Mana o Io, ngā pou e rima o He Pou Oranga Tangata Whenua - Mana Atua, Mana Tūpuna, Mana Whenua, Mana Moana me te Mana Tangata ka paihere i tātau tirohanga (Te Rūnanga Hauora Māori o Te Moana a Toi, 2007). Ko te whāinga a Te Toi Ahorangi he tautoko i tō tātau iwi ki te whakatinana i tō rātau mana, e kaha ai tō rātau mauri.

MANA ATUA

Ko tō tātau ahunga mai i a Io Matua Nui me tō tātau hononga ki te ao wairua, e whakaawe ana i te hono tahi ki ō tatau atua o te ao tūroa.

MANA TŪPUNA

Ko tō tātau hono ki ō tātau tīpuna te mea e whakakotahi ana i a tātau katoa hei tangata whenua i runga i ō tātau whakapapa, e whakakaha ana i te wairua o te kotahitanga me te ārahi i tō tātau ahunga.

MANA WHENUA

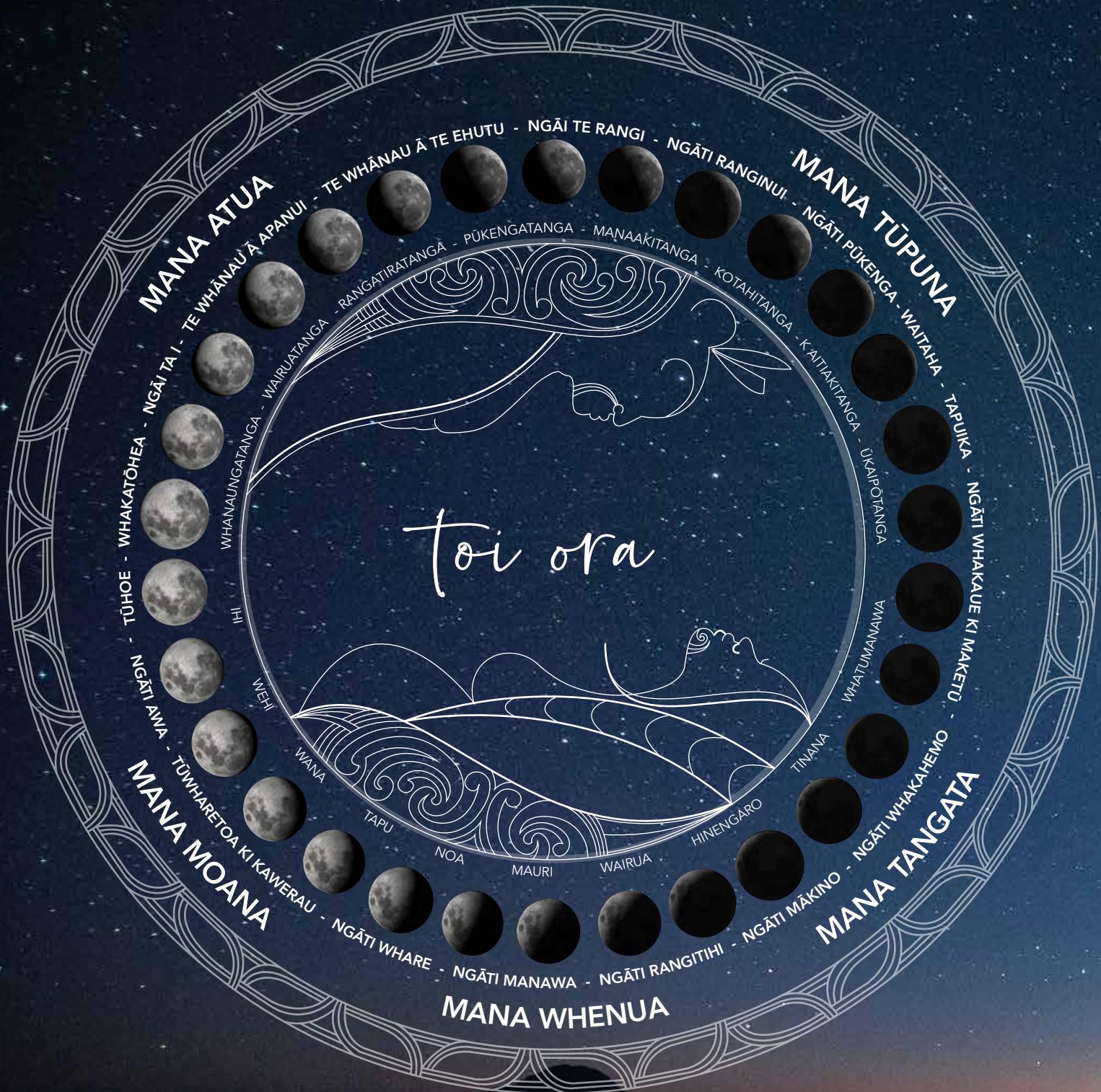
E hono ana tō tātau ahunga mai ki tō tātau tūrangawaewae e whakaū ana i tō tātau tino rangatiratanga ki ō tātau whenua tuku iho me ō tātau wai tuku iho.

MANA MOANA

E whakaū ana tō tātau hono ki Te Moana a Toi i a tātau tikanga kaumōana tuku iho me tō tātau hononga ahurei ki a Tangaroa, tae atu ki ō tātau here hei kaitiaki.

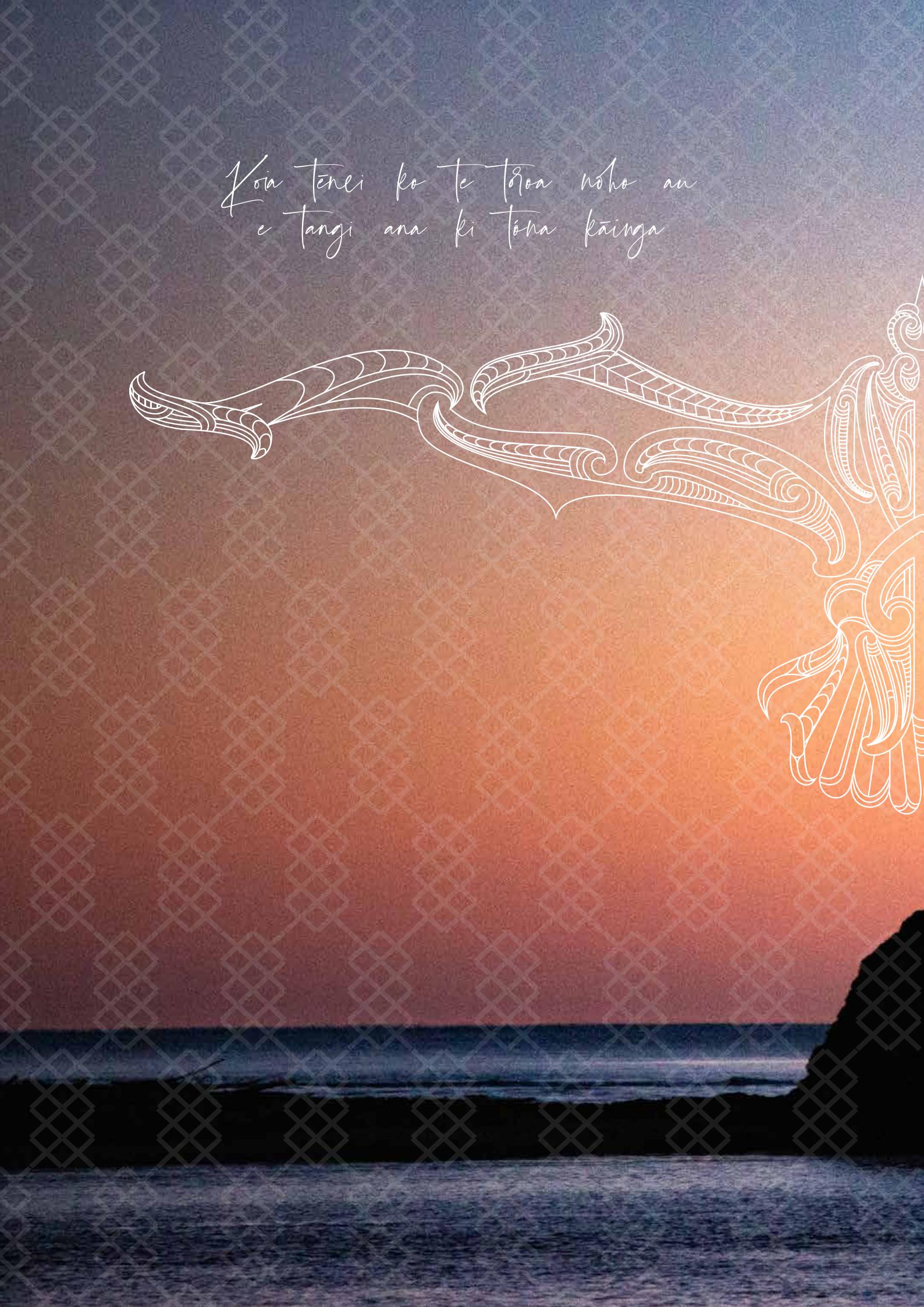
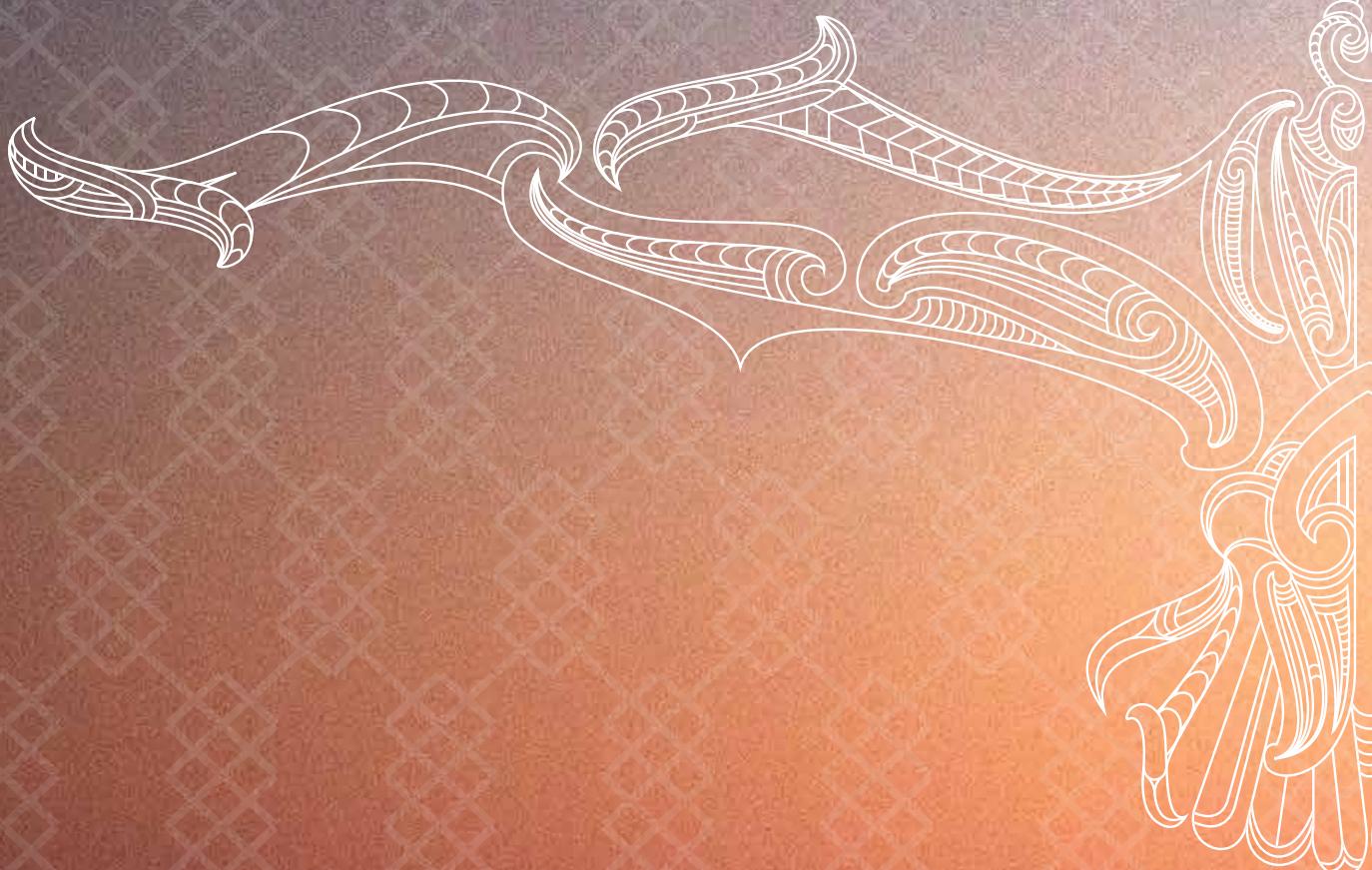
MANA TANGATA

Ko tō tātau tuakiri ahurei, ngā āhua me ngā huanga ā-tangata, hei tāne, hei wahine, ka whakaū i tō tātau tūranga motuhake, kaupapa hoki i roto i ō tātau whānau, hapū, iwi hoki.

Mai i Te rangi ki Te whehua, Te whehua ki Te rangi

Koia tenei ko te toroa noho an
e tangi ana ki Tōna kāinga

He mea tuku tēnei whakataukī e Hāmiora Pio o Ngāti Awa, he kōrero mō te ngaukino i pupū ake i te panatanga o te tangata whenua mai i o ratau kainga me ō rātau whenua tūturu i te raupatutanga o ngā whenua e te karauna (Mead, 1981). Mai rā anō i te taenga mai o te Pākehā ko te hitoro i tātau te tangata whenua, i takahia, i wāhia hoki e ngā raupatu whenua pokanoa te mana ahurea, pāpori, īhangā, taiao hoki o tō tātau iwi . E tohu ana te tukutuku (Roimata Toroā) i ngā roimata o te toroa, kia maumahara ai tātau ki tō tātau onamata, īnamata anamata hoki.

A close-up photograph of a young child with light brown hair, smiling and looking towards the camera. The child is holding a flag with red, white, and blue stripes. The background is blurred, showing greenery and other people.

He uri ahan nō Toi.
He matakitenga tāku.

Ka puawai tāku whāhanu, ka momoho ahan.

NGĀ TIKA

Tangata Whenua

Kotahi mano tau tātau ngā uri a Toi e noho ana i konei (Walker, 2003). Ka ahu mai ō tātau tika tangata whenua mai i ō tātau atua, tīpuna hoki. Nō mua noa atu ēnei tika i ngā whakaaetanga katoa me te karauna, ā, i whakaūngia i te waitohutanga o Te Tiriti o Waitangi.

E whakaatu ana te pānga mai o te taipūwhenua ki a tātau i ngā takahitanga o ō tātau tika, i te tino tauwhatinga o tō tātau mana, te rironga o ō tātau whenua me te waimehatanga o tō tātau tuakiri. I te whakatūtanga o ngā whakanōhangā Pākehā whai mana, whai rawa hoki i noho rangatira ēnei, ā, ko te Māori te utu o tēnei (Jackson, 2004). E haere tonu ana ēnei pūnaha i ēnei rā.

TE TIRITI O WAITANGI

E whitu ngā whakatipuranga mai i te hainatanga o Te Tiriti o Waitangi i te tau 1840. E whakaae ana tātau i waitohua e ō tātau tīpuna te tuhinga reo Māori o Te Tiriti o Waitangi i Te Moana a Toi i Tauranga mai i te 10 o Paengawhāwhā - 23 o Haratua, Ōpōtiki 27–28 o Haratua, Tōrere 11–14 o Pipiri, Te Kaha 14 o Pipiri me Whakatāne 16 Pipiri 1840. E mōhio ana tātau i waitohua e ō tātau tīpuna Te Tiriti o Waitangi hei whakatūturu i te rangatiratanga o ō tātau whenua, taonga, ao hoki. Ka mau tonu i a tātau ngā uri a rātau mā ō rātau wawata kia hoki anō ai ki te wāhi tika, ā, kia tika anō te whanaungatanga me te karauna.

TE WHAKAPUAKANGA A TE KOTAHITANGA O NGĀ WHENUA O TE AO

E whakaae ana tātau ki ō tātau tika hei uri nā Toi, ngā iwi taketake o Te Moana a Toi ki te whakarite, te whakawanake, te pupuri, te uru atu me te whakahae i ā tātau ake whakanōhangā, kaupapa, rongoā, tikanga e tautoko ana i te hauora me te oranga tiketike e ai ki te Whakapuakanga a Te Kotahitanga o Ngā Whenua o te Ao.

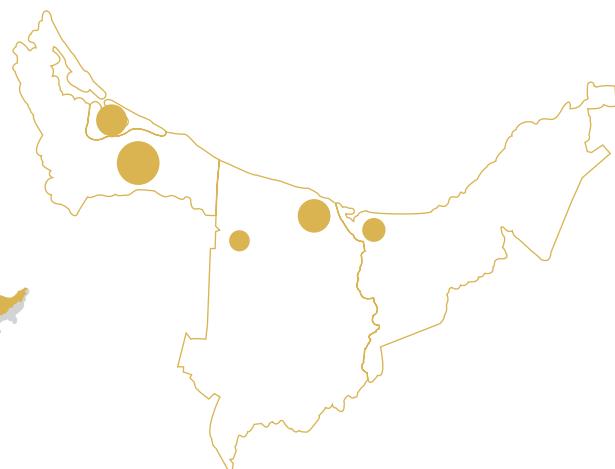
TE WHAKAPUAKANGA O MĀTAATUA MŌ NGĀ TIKA AHUREA ME TE WHAKAIROIRO HINENGARO O NGĀ IWİ TAKETAKE

E whakaae ana tātau ki te koronga o Te Whakapuakanga o Mātaatua mō Ngā Tika Ahurea me Te Whakairoiro Hinengaro o Ngā Iwi Taketake hei whakamaru, tiaki me te whakarauora i ā tātau taonga hinengaro, ahurea hoki.

E whakapuaki ana Te Toi Ahorangi i tō tātau rangatiratanga me tō tātau mana motuhake.

TĀTAI TOI ORA

Tō tātau iwi, tō tātau kāinga

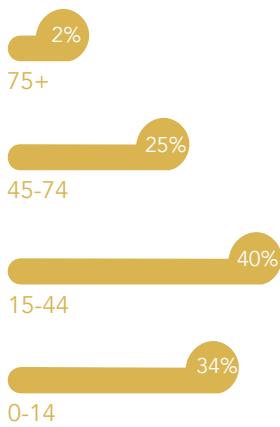

TAURANGA	9020	18%
WESTERN BOP	22390	19%
KAWERAU	4190	60%
WHAKATĀNE	15560	43%
ÖPÖTIKI	5330	58%
#MĀORI		%TAUPORI

MAI I NGĀ KURI A WHĀREI KI TIHIRAU

Kei te tipu haere tō tātau taupori.

Tata ki te haurua o ngā pēpi katoa ka whānau mai i Te Moana a Toi i ia tau he Māori.

Neke atu i te haurua o tō tātau iwi kei raro i te 24 tau.

133

MARAE

145

HAPŪ

18

IWI

63

KŌHANGA REO

26%

HE KAHA KI TE WHAKAMAHKI I TE REO

KIA MŌHIO | Neke atu i te 18 ngā iwi e āhukahukatia ana e te BOPBHB i roto i te rohe o Te Moana a Toi, 17 o ēnei he mema nō Te Rūnanga.

Tūtungia te hatete o te ahi kakaa,
o te ahi kāron

He waka kōtua kāhore e tukutukua ngā mimira

'Ko te wā onāianei he wā tonu. Arā, he pānga o ā tātau mahi i tēnei rā ki ngā āhuatanga o āpōpō. Me mātua mahi tahī tātau kia mātua puāwai ai ngā tuku ihotanga ka mahue mai ki ngā reanga e hekē nei.'

POUROTO NGAROPO
HEAMANA
TE RŪNANGA HAUORA MĀORI
O TE MOANA A TOI

'Mā te whakamana i te whānau me te hāpai i te mana me te mauri o ngā mokopuna katoa - kā puāwai Te Moana a Toi whānui. Ko tē kaupapa ake ko te aroha, ā, ko ngā whakataunga katoa me mātua ngana kia whakatautika i ngā āhuatanga me te manā o te tangata whenua.'

TRICIA KEELAN
MANUKURA - TOI ORA
HAUORA A TOI

'Kāore e rongoāhia ngā raruraru mā auā whakaaro anō i pupū ake ai ngā raruraru. Me mātua ū ki Te Tiriti o Waitangi me He Pou Oranga i konei i Te Moana a Toi kia momoho ahō ai te tangata whenua.'

SALLY WEBB
HEAMANA
HAUORA A TOI

'Mā tāu rourou, tāku rourou ka ora ai te iwi. E pūmau ana ahau ki te hāpai i te puāwaitanga o Te Moana a Toi. Ko taku hiahia kia piki te ora o ī tātau hapori, ā, kia toitū te ora me te noho i konei i Te Moana a Toi.'

HELEN MASON
POU WHAKAHARE
HAUORA A TOI

TE WAKA O TOI

Te waka o tā tātau panonitanga

Te Waka o Toi - tō tātau waka hourua, te ariā o tā tātau Rautaki Toi Ora hei waka mō te hurihangā. E whakaae ana a Te Waka Toi ki te whakatautika i ngā āhuatanga me te mana o te tangata whenua i a tātau e whakatere atu ana ki Toi Ora. I Te Kōhao o Te Waka o Toi, te pūhara rautaki o tō tātau waka - ka hui tahi ngā rangatira o ō tātau iwi me ū te karauna ki te mahi tahi e mau ai ū tātau wawata me ngā āwhina. E pūmau ana Te Rūnanga me Te Hauora a Toi ki te hāpai i te kaupapa o Te Tiriti o Waitangi me Te Toi Ahorangi hei te tekau tau e heke iho nei.

E whai ana Te Rūnanga Hauora Māori o Te Moana a Toi ki te whakatautika anō i te mana me te whakarite anō i tō tātau whanaungatanga me te karauna. Ka tā Te Toi Ahorangi he rautaki me pēhea tā tātau whakarite, ā-iwi nei, i te hauora me te oranga o tātau te tangata whenua.

Ko tā Te Rūnanga he whakarākei i te oranga whānui o ngā whānau, hapū me ngā iwi o Te Moana a Toi. E mōhio ana tātau te tangata whenua ina whai kaha ana tātau ki te whakarite, te whakamārama me te whakatau i tō tātau ake hauora me te oranga; me te aronga me te āhua o ā tātau ake whakanōhanga, hapori, whanaketanga hoki - ka puāwai tātau.

E whakaae ana tātau he pūmanawa waiwai ū tātau nō ū tātau tīpuna; e tino pakari ana tō tātau manawaroa nā ngā pānga mai o ngā āhuatanga taipūwhenua ki a tātau. E whakaata ana Te Toi Ahorangi i tō tātau wawata kia kite tātau i tō tātau iwi e puāwai ana, e neke ana mai i te kahupō ki te Toi Ora. I tēnei reanga, ka uaratia, ka whakahihiritia, ka whāngai hoki ū tātau pēpi kia tino whakatutukihia ū rātau pūmanawa, kia tū pakari i roto i tō rātau ake ao me te angitū i raro i tō rātau mana tangata whenua.

E āhukahuka ana Te Rūnanga i te tūranga hira o te Hauora Māori i roto i Te Hauora a Toi, me ngā kaimahi katoa hei whakatinana i te Rautaki me te whakatinanatanga anamata o te Toi Ora puta noa i tā tātau pūnaha DHB, ā, me tua atu hoki.

E mōhio ana Te Hauora a Toi mā te waihanga i Te Toi Ahorangi, kua takoto i Te Rūnanga Hauora Māori o Te Moana a Toi tētahi tikanga mō te anamata o tā tātau pūnaha hauora i Aotearoa.

I te mea he kanohi nō te karauna, e pūmau ana Te Hauora a Toi ki te whakatutuki i tana kaupapa hei hoa pātui i raro i Te Tiriti o Waitangi. E mōhio ana Te Hauora a Toi mā te whakarite i ngā hiahia me ngā wawata o te Māori me whakamana i te tirohanga a te tangata whenua e whai wāhi mai ai ngā tikanga Māori, ngā rongoā, ngā mātauranga, ngā whakapono, ngā ura me ngā mōhio o te Māori.

E hāngai ana te matakitenga a Te Hauora a Toi, 'Kia momoho te hapori oranga' ki ngā wawata o te tangata whenua kia momoho ai ngā uri a Toi. Kei te hiahia mātau ki te kite i te tangata whenua e ora ana te noho, kei te nui te ora me te noho pai i ū rātau kāinga, wāhi ako, wāhi mahi, wāhi tākaro hoki - mā ngā āhuatanga e mau ū rātau mana.

E noho tahi ana Te Toi Ahorangi i te taha o te Mahere Ratonga Hauora Rautaki. Ka ārahi ngātahi ēnei tuhinga rautaki i te āhua o te whakarite mahere, whakatau kaupapa matua, te utu me te tuku i ngā ratonga a Te Hauora a Toi i Te Moana a Toi i roto i te tekau tau e heke nei.

TE TOI AHORANGI

Tā Mātau Aronga Rautaki 2030

Ina tiakina ā tātau tikanga mātauranga ka hāpaitia e tātau te ora, tō tātau taiao me tō tātau anamata. Koinei te Toi Ora.

TĀ MĀTAU MATAKITENGA

Toi Ora, ko te puāwai o ngā uri a Toi tā mātau matakitenga. E hāngai ana Te Toi Ahorangi 2030 ki He Korowai Oranga, te Rautaki Hauora Māori ā-motu e manako ana ki te 'Pae Ora', ā, kei roto i tēnei ko ngā āhuatanga tūhonohono hira e toru: Mauri Ora, Whānau Ora me te Wai Ora.

E ai ki te tirohanga a te tangata whenua, ka tāpirihia ngā āhuatanga o te Hapū Ora me te Iwi Ora ki te pou tarāwaho rautaki He Korowai Oranga kia hāngai ake ki te tikanga o Toi Ora mō ō tātau iwi i Te Moana a Toi. E whakaae ana mātau mā ngā iwi me ngā hapū kē e ārahi, e whakarite, e tohu hoki i ngā ara ki te Toi Ora hei whakaawe i ngā huringa whai kiko mō tō tātau iwi.

Ō TĀTAU WHETŪ ĀRAHI

Ko ngā whetū ārahi ngā tohu āhuatanga hira, taiao hoki hei ārahi i a tātau ki te Toi Ora. I ahu mai ēnei tohu ārahi i ngā āhuatanga rautaki tūhonohono e rima mai i tā tātau pou tarāwaho Toi Ora, ko ngā pou e rima o He Pou Oranga, me ngā ia rautaki e waru - ko te Toi Au Rangi.

Ko Te Waka o Toi te wāhi tātai whetū e ahu tika ai tātau. He whakaū i te kaupapa o te tino rangatiratanga e taea ai e tātau te haere mā te 360 tākiri ki ngā ahunga katoa. Ko te Toi Ora tā mātau matakitenga me tō mātau paerangi. Koinei te pae e whakatere atu ana mātau i tēnei wā.

Te Toia Te hanmatia

TĀ MĀTAU UARATANGA

Toi Tū te Kupu; Toi Tū te Mana; Toi Tū te Ora, konei tā mātau uaratanga. Koinei ā mātau Pou Ora, ā mātau mātāpono hurihangā Kaupapa Māori e whakaū ana i tō mātau koronga me tō mātau manawanui ki te Toi Ora. Ko te ara, ka whakapuaki a Toi Tū kia tū pakiri tātau hei uri nō Toi kia puāwai ai tātau. E arotahi ana te uaratanga o Te Waka o Toi ki te pupuri i ō tātau mātauranga, kia taea ai e tātau tiaki te ora, tō tātau taiao me tō tātau anamata.

Ō TĀTAU POU ORA

Toi Tū te Kupu; Toi Tū te Mana; Toi Tū te Ora - e whakatinanahia ana ngā Pou Ora i roto i ngā Pou hira e toru o te Waka o Toi.

Toi Tū te Kupu - me pono tātau ki tā tātau kupu me ngā wawata hei iwi, hei karauna mā tētahi pātuitanga Te Tiriti o Waitangi tūturu.

Toi Tū te Mana - he whakaū i a He Pou Oranga, ngā pūtake mana e puta ai ki te Toi Ora. Ka uaritia te tino rangatiratanga, ngā wawata me te tirohanga a te tangata whenua, ā, ka haumitia puta noa i Te Moana a Toi.

Toi Tū te Ora - ko te matakitenga hei ārahi i a tātau ki te Toi Ora. He kaupapa pūnaha whānui Te Toi Ora e momoho ai mai i te hiringa o te mahara tae noa ki ngā āhuatanga katoa o te ora.

POUTĀHU

E tohu ana te tira o te waka i a Toi Tū te Kupu. E tūhono ana tēnei pou ki te ao wairua me ō tātau tīpuna kua mene atu kīte pō. E tohu ana te Poutāhu i te hiranga o tā mātau tino hāpai i ngā āhuatanga tuku iho o ō tātau tīpuna me te whakatika i te noho taurite o te mana i waenga i te karauna.

POUTOKOMANAWA

Ko te tira o waenganui koinei te iho o tō tātau waka, kei konei tō tātau mauri me tō tātau mana. Kei konei a Toi Tū te Mana e whakaū ana i ngā pūtake mana.

POU-URUNGI

Ko te hoe urungi i te waka e pupuri ana i te māramatanga o te kauae runga me te kauae raro. E whakahaerehia aña te Pou-urungi e tā mātau Kaiwhakatere Toi Ora, i te taha o tō mātau rōpū kaihautū kei te pupuri i te matakitenga e pūmau ai te momohotanga o ngā uri maha a Toi me ngā iwi katoa e noho ana i Te Moana a Toi. E whakaū ana tēnei mātāpono hurihangā i a Toi Tū te Ora.

Kua oti te
whakaaturanga
me te mahere mō te
angitū o te pātuitanga
TOW tūturu

He uri ahau nō Toi
He wā tōna kua tipuna ahau

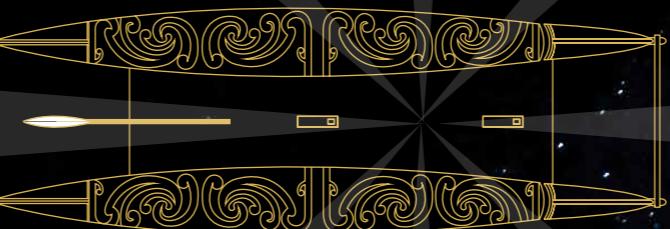
Ko te whakatere waka whai muri i ō tatau tipuna, kei tua ke ātu tera i
te onamata me te inamata. Ka tau tokeu ngākau i runga waka.

TE KAWA ROBB | KAUMOANA ME TE KAITIAKI TAIAO

NGĀ TOI AU RANGI

Ā Mātau ia Rautaki

Ō Mātau Pou Ora - ka ārahina mātau e ngā mātāpono hurihangā Toi Tū i a tātau i roto i ngā tau tekau e heke iho nei i a mātau e āta whai ana i Ngā Toi Au Rangi - ā mātau ia rautaki hira e waru. Ka whāngai ēnei ia pānga nui i ā mātau mahi me te āhua o tā mātau mahi. Whai muri i tēnā ia rautaki, i tēnā ia rautaki ko ngā whāinga e rapu ana ki te whakawhānui haere i ngā hua o Good to Great, tā mātau Rautaki Hauora Māori o mua - me te whakatere atu i a mātau ki te hāpai i tā mātau kupu, tō mātau mana me tā mātau matakitea mō Toi Ora.

Ko te hanga mahere rautaki mō ngā pānga ka taea te ine te tino koronga o Te Toi Ahorangi. Ahakoa e aroturuki ana mātau i ngā pae hauora ā-motu e hāngai ana ki ngā wawata o te karauna, ka timata mātau ki te whakairo i ngā whakaritenga me ngā pūnaha takohanga hou e taea e tātau tō tātau pānga te ine ki ngā mea hira rawa mai i te tirohanga tangata whenua.

Ka hangaia ngā mahere mahi i ia tau mō Te Toi Ahorangi hei ārahi i ngā mahi. Kia hāngai ai ki te Mahere Ratonga Hauora Rautaki ko ā mātau kaiwhakamana hira ko ēnei:

- Ko te tangata me te taiao ngā mea nui
- Ngā pātuitanga
- Te whakamahi i ngā mōhiohio hei whakapai ake i te uara
- Te tino whai hua i ngā hangarau hou
- Te whakatipu i ō tātau kaiārahi, kaiwhakarato me te ohu mahi
- Te waihanga i ā mātau whakaurunga
- Te waihanga anō i ā mātau tauira tuku pūtea me te whakahaere kirimana

TE HĀPAI I TE TIRITI O
WAITANGI ME NGĀ TIKI
IWI TAKETAKE

HE KAIĀRAHI
PANONI TOI ORA

TE WHAKAMĀRAMA ME
TE WHAKATUTUKITANGA
PŪNAHA WHATUTOTO

TE HJKI I TE WAI ORA
ME TE WHAKAHEKE
I TE TONO TĀRŪRŪ

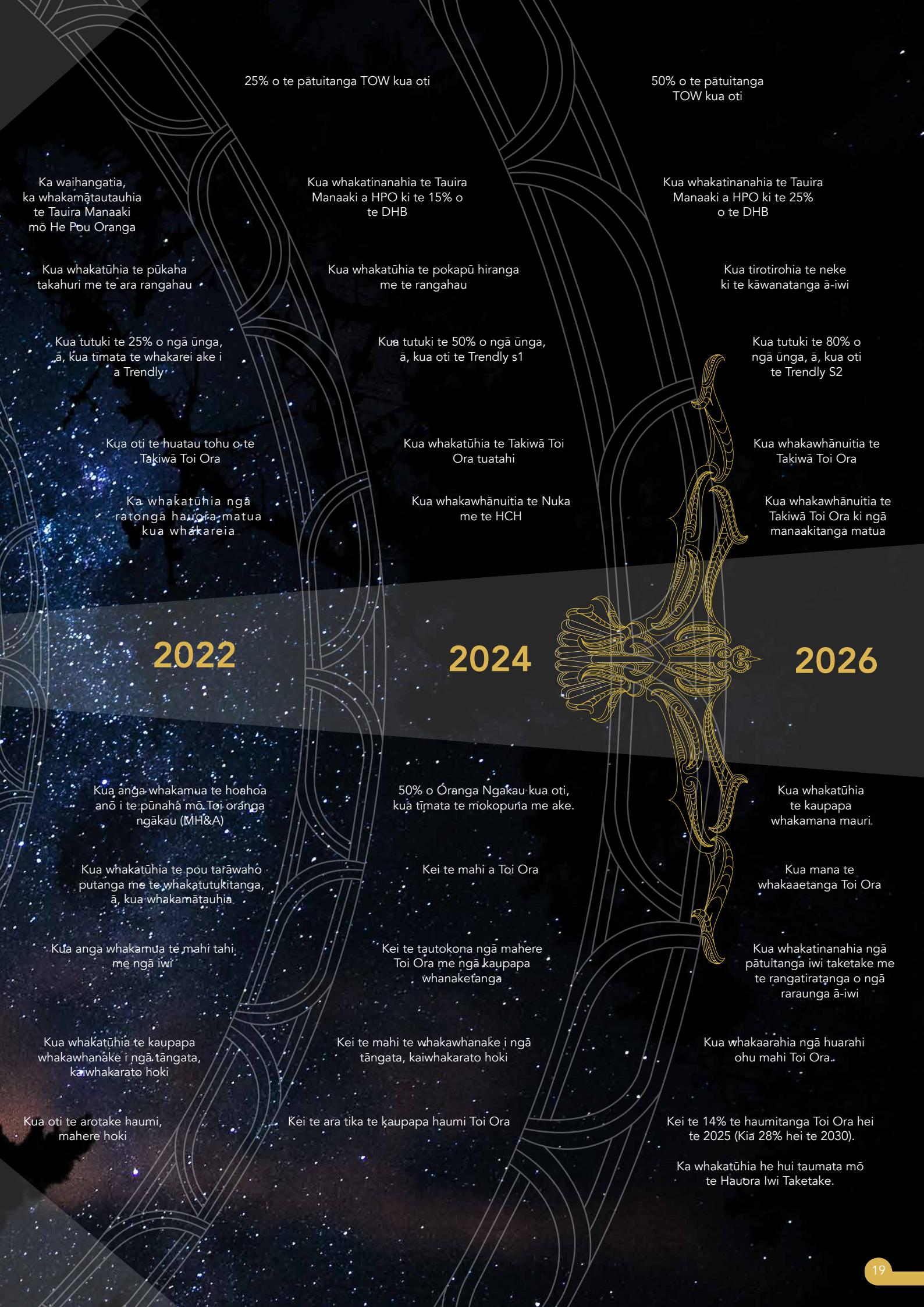
Toia mai Toi Ora

WHAKAMANA
WHĀNAU
I ROTO I TE AROHA

TAUTOKO I NGĀ
WHĀNAKETANGA
A NGĀ IWI

TE WHAKATIPU I Ō TĀTAU
KAIĀRAHI TOIORA, OHU MAHI
ME NGĀ KAIWHAKARATO

TE HAUMI
KI TE AUAHATANGA
TOI ORA

TE HAUMANU O TOI

Ā Mātau Kaupapa Matua

Anei ā mātau kaupapa matua mō Toi Ora:

Toi Oranga Mokopuna

te whakamana i te whānau ki te poipoi i te mana tapu me te mauri o ngā mokopuna katoa me te whakarite i ngā āhuatanga katoa o te whakamamae tamariki.

Toi Oranga Ngākau

he hāpai ake i te ora o ngā whānau e pēhia ana e te mate hinengaro me ngā waranga.

Toi Oranga Ake

te whakarite i ngā rerekētanga, ngā raruraru pūnahanaha me te auaha mō te taupori me te whakapai ake i te mauri o te taiao.

Toi Oranga Whānau

he hāpai ake i te ora o ngā whānau i roto i Te Moana a Toi, tae atu ki ngā pakeke me ngā kaumātua

Toi Oranga Tikanga

te whakawhānui ake i ā mātau tikanga me te whakapai ake i ā mātau pūnaha, hanga rau, tukanga me ngā utauta pakihī mō Toi Ora

Māha anō e whakamāni ake

Ngā Whakapātaritari

Me mātua whakarite e tātau te kahupō me te whakahoki mai i tō tātau mana, mauri hoki.

Ka whakaraupapahia e mātau ngā hiahia me ngā tūmanako o tō tātau iwi mā te kaupapa Toi Ora. Kei te hiahia mātau ki te whakapiki i te ora o ngā whānau rawa kore me te neke i ngā rawa āwhina mai i ngā ratonga mate tārūrū ki te taha oranga me te ārai mate mai i He Pou Oranga Tangata Whenua.

Kua tautuhia e mātau ngā whakapātarī nui hei whakarite i a tātau e anga atu ana ki te Toi Ora. Ka whakatakotohia kia hāngai ki te huānga rautaki:

WAI ORA

- Tō tātau anamata e noho whakaraerae nā te huringa āhuarangi, ngā wai me ngā whenua tuku iho (hei tauira, te nui haere o te hauhā me te piki o te moana)
- Ō tātau taiao hangahanga e hāpai ana i te ngoikoretanga, ngā kai kino me te noho taratahi (hei tauira, kāore i tino āhei ki te ao tūroa, te wātea mai o ngā inu kī i te huka)

IWI ORA

- Ngā pātuitanga Te Tiriti o Waitangi teka (hei tauira, me ngā hinonga Karauna)
- Kāore i te hāaina Te Tiriti o Waitangi e ā tātau whakahaere tōrangapū, iwi whānui hoki (hei tauira, kei te whakapākehā tonu i a tātau, te tikanga moni me te tikanga takitahi)
- Kāore ō tātau wawata mō te Toi Ora i te tautokona (hei tauira, ko te haumi a Te Hauora a Toi ki te Toi Ora he 3%)

HAPŪ ORA

- Te ngaro o tō tātau mana motuhake i runga i ō tātau whenua (hei tauira, ngā whenua i raupatuhia)
- Te ngaro o tō tātau reo me ūna tikanga me ngā kawa oranga (hei tauira, ngā mōhiotanga, mātauranga me te māramatanga)

WHĀNAU ORA

- Ō tātau noho pōhara (hei tauira, te iti o ngā moni whiwhi, te hē o ngā whare noho, me te ngaro o te taha wairua)
- Te āhua o ngā whanaungatanga kino (hei tauira, te whakarekereke whānau, tūkinotanga, whakamamae, kore manaaki)
- Te iti o ngā ratonga kaupapa Māori me ngā tautoko (hei tauira, he iti ngā ara kaupapa Māori)

MAURI ORA

- Te ngaro o tō tātau tuakiri, ngā mamae, ngauokino, mate me ngā wharanga e pā mai ai te kahupō ki a tātau
- Ā tātau pūnaha hauora, ratonga hoki e whakarangatira ana i te iwi Pākehā (hei tauira, te whakahāwea iwi me te takahi iwi)

E tautuhī ana te Mahere Ratonga Hauora Rautaki i te Māori hei taupori whakaarotau, tae atu ki ngā māmā me ngā pēpi Māori, ngā tamariki, rangatahi me ngā kaumātua e noho whakaraerae ana me ērā ō tātau he whai matea hauora hinengaro, ngā raruraru waranga hoki/rānei (Te Hauora a Toi, 2017).

Kua kitea e te Aromatawai Matea Hauora ā Te Hauora a Toi (Te Hauora a Toi, 2016a) ko ngā āhuatanga mate hira mō te tangata whenua ko te kai paipa, te tino mōmona, me ngā mate mauroa me te mate hinengaro me ngā waranga.

NGĀ MATAORA O TOI

Ō Mātau Wawata

Te whakaaroaro ki ngā mata maha o te puāwaitanga

Kua hihiri katoa mātau i te pātai he aha te tikanga o te momoho, ā, me aha ngā mea me whakarerekē kia tōtika ai te whai pānga ki te tangata whenua me ū tātau whānau, hapū, iwi me te taiao i roto i Te Moana a Toi.

E matakite ana mātau hei te 2030 ko tētahi pūnaha Toi Ora e hāpai ana i te tino rangatiratanga o ngā whānau, hapū me te iwi. E mōhio ana mātau ina whakatinana ana tātau i tō tātau tino rangatiratanga, e tūhono ana me te toro atu ki ū tātau pūtake mana. E manako ana mātau ko te whakatipuranga whai ake a Toi ka noho ki a rātau te tino rangatiratanga o ū rātau ao.

E hiahia ana mātau ki te kite i ngā tohunga me ngā ruahine - kei mua ū tātau tohunga Māori e whakatere ana ki Te Toi Ora. Mā tō rātau tohungatanga, ko te hiahia ka whakakaha i ngā whai wāhitanga mō te tangata whenua kia ruku ki ngā mōhiotanga me ngā mātauranga iwi taketake.

Kei te hiahia mātau ki te kite i ū tātau whānau e nekenekē haere ana i ū rātau taiao - te whakatipu, te rapu, te rokiroki me te mahi kai me ngā rongoā mai i ngā ao o ū tātau atua. Ko tō mātau hiahia kia nui ake te hunga kōrero Māori me te hāpai i ngā whakaakoranga tuku iho kei roto i te maramataka. Mā te whai i ngā tohu o te rā, te marama, ngā whetū me ngā wāhangā o te tau i ia rā hei tangata whenua kia kaha ake ai tō tātau hononga ki a Ranginui me Papatūānuku.

E manako ana mātau i tētahi ao momoho, e ai ki tērā ka hapaina e tō tātau iwi, mā ū tātau ake tikanga.

Me
whakaaro
mō tētahi wā
ā muri ake kei ū
tātau whānau to rātau
tino rangatiratanga, e
whai ana i ngā āhua noho
hauora, ā, e angitū ana i roto i
Te Ao Māori me Te Ao Pākehā.

WHĀNAU ORA

Me
whakaaroaro
mō tētahi wā ā
muri ake e whaka-
marutia ana, e atawhaitia
ana, e whakahihiritia ana, e
whakatipuhia ana ū tātau tamariki
kia puāwai ai rātau.

E PUĀWAI ANA NGĀ TAMARIKI

Me
whakaaroaro
mō tētahi wā ā
muri ake e momo-
ho ana ngā māmā, ā, e
poipoitia ana rātau e ū rātau
whānau mā ngā tikanga
manaaki, hāpai hoki i tō rātau
mauri, mana hoki

KIA PUĀWAI TE HAPŪTANGA

TOI ORA

WAI ORA

Me whakaaroaro ake mō tētahi wā ā muri ake e āta hīkoi ana tātau i runga o Papatūā-nuku e puāwai ai te ao tūroa me te ao hanganga hei wāhi nō ngā atua.

Me whakaaroaro mō tētahi wā ā muri ake e noho ana ō tātau marae 133 me ngā hapū 145 hei wāhi whakahihiri mō te tuakiri me te toiora o te tangata whenua.

HAPŪ ORA

Me whakaaroaro mō tētahi wā ā muri ake e tū pakari ai ā tātau rangatahi e pā ana ki tō rātau tuakiri me tō rātau angitū hei kairapa, kaiārahi hoki i te Toi Ora.

E PUĀWAI ANA NGĀ RANGATAHI

Me whakaaroaro ake mō tētahi wā ā muri ake e hono ai tō tātau iwi ki ō rātau mana, ā, kia tautokona rātau kia puāwai.

MAURI ORA

Me whakaaroaro mō tētahi wā ā muri ake e whakahiatotia ana e ō tātau iwi ō rātau wawata tōpū hei kōkiri whakamua i tō rātau tōnuitanga.

IWI ORA

Me whakaaroaro mō tētahi wā ā muri ake he titiro pae-whiti, he hihihi hoki ngā pakeke; e nanao atu ana ki ō rātau whāinga, ā, he kaiārahi i ō rātau whānau, hapū, iwi hoki.

E PUĀWAI ANA NGĀ PAKEKE

Me whakaaroaro mō tētahi wā ā muri ake e poipoitia ai ā tātau pēpi i mua i tō rātau tānga manawa tuatahi, he tīmatanga pai rawa ki te ao, ka momoho, ka tipu hoki kia puāwai hei uri whakaheke nā Toi

E PUĀWAI ANA NGĀ KAUMĀTUA

E PUĀWAI ANA NGĀ PĒPI

TE TOI O NGĀ RANGI

Te Whakatere ki te Toi Ora

I kake a Tāwhaki ki Te Toi o Ngā Rangi ki te tiki i te mātauranga, nā ēnei āhuatanga i whai kaha ai ō tātau tīpuna ki te whakatere i ngā moana nui, e ārahina ana e te rā, te marama, ngā whetū me te tino hiahia ki te whai i tō rātau ake huarahi. Otirā, he matakitenga tōpū te kaiwhakahihiri i a mātau ki te whakatutuki i te Toi Ora mō tō tātau iwi e noho ana i Te Moana a Toi.

E whakaaro ana mātau mō te anamata puāwai hei te 2030, he wā tērā e maha ana tō tātau iwi kei te momoho me te noho pērā i ō tīpuna, e pupuri ana i tō tātau mana hei tangata whenua, ā, hei mokopuna nā Toi. E toro ana tā tātau ara rautaki ki He Pou Oranga Tangata Whenua me He Korowai Oranga, e mōhio ai tātau me pēhea te whai i ngā tohu e ahu atu ai ki te Toi Ora. Mā ēnei tohu e taea ai e tātau te whakamahere ngātahi i tā tātau hīkoi ki te Toi Ora i runga i Te Waka o Toi.

E anga atu ana te titiro ki te tekau tau e heke iho, ko te matapae ka whakakaha-tia Te Waka o Toi mā te tuituinga o te taura here o ngā iwi me te karauna. Mā te whakaora anō i te tautika, te mana, te ūritenga me te kotahitanga hei kawea i te ahunga rautaki o Te Toi Ahorangi me ngā wawata o tō tātau iwi i roto i te tekau tau e heke iho nei.

Kāore e taea mā te whakatakoto i te matakitenga anake, ki te kore e tika ngā rawa mō te kaumoana. E mōhio ana mātau kāore e taea e te tauira whakahaere o nāianei te waha ngā utu ratonga hauora i roto i te wā roa. Ki te wawata haere tonu tātau mō te Toi Ora me te ū haere tonu ki tēnei tauira - kei te mōhio tātau kāore e rerekē ake, ka hē kē atu pea ngā putanga hauora Māori. Kua puta whānuitia ngā mōrea me ngā pānga o tētahi pūnaha hauora wehewehe, e arotahi ana ki te pūnaha mō te tangata whenua.

Mā te mahi tahi, e manawanui ana koinei te wā me rerekē te kaupapa whakaa-ro i roto i tā tātau pūnaha hauora. Kāore Te Waka o Toi, tō tātau waka Kaupapa Māori mō te hurihangā e poipoi i Te Hauora a Toi hei kaiārahi i te hauora Māori i Aotearoa, engari ka tino whai take ki te ao o tō tātau iwi. Kei te iho ō tātau whānau, hapū, iwi hoki o Te Toi Ahorangi.

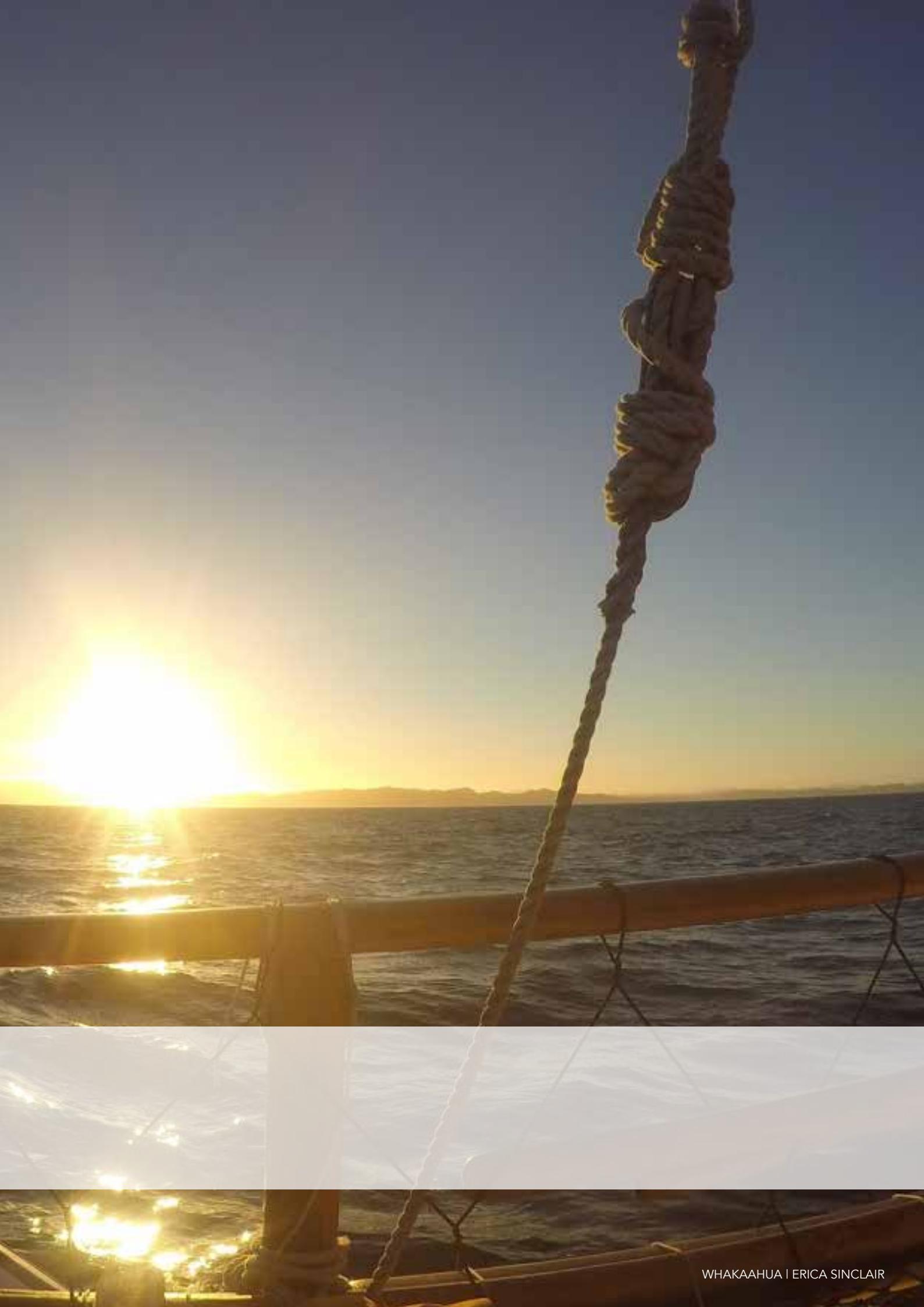
Turuki Turuki! Panekē Panekē!

He uri ahan nō Tai
He kauwaoana ahan

Iha tiakina ā tātan tikanga mātaranga ka tikina e tātan te 8a, tō tātan
taiao me tō tātan anamata.

JACK THATCHER | KAIĀRAHI PWO

WHAKAAHUA | ERICA SINCLAIR

RĀRANGI PUKAPUKA

Te Hauora a Toi. (2016a). Bay of Plenty health and service profile 2016. Tauranga: Te Hauora a Toi.

Te Hauora a Toi. (2016b). Good to great - Māori health strategy. Tauranga: Te Hauora a Toi.

Te Hauora a Toi. (2017). Strategic health services plan 2017-2027. Tauranga: Te Hauora a Toi.

Te Hauora a Toi. (2018). Maternity quality and safety annual report 2017-2018. Tauranga: Te Hauora a Toi.

Toi Moana. (2016). Ngā marae ā rohe map - Marae in the Bay of Plenty region. He mea tiki i <http://www.boprc.govt.nz>

Education Counts (2019). Early childhood services directory. Te Tāhuhu o te Mātauranga. He mea tiki i <https://www.educationcounts.govt.nz>

Jackson, M. (2004). Decoupling the Treaty and the iwi. He Whakarāpopoto i te Tātari a te Kāwanatanga i te Pou Tarāwaho ā-Ture Whakamutunga Mō te Takutai Moana. He mea tiki i <https://www.apc.org.nz>.

Mead, H.M. (1981). *Landmarks, Visions and Bridges. Aspects of Māori Culture*. Wellington: Victoria University Press.

Mead, H.M., & Grove, N. (2001). Ngā pepeha a ngā tīpuna. Te Whanganui-a-Tara: Victoria University Press.

Te Manatū Hauora. (2014). He Korowai Oranga: Māori Health Strategy. Te Whanganui-a-Tara: Te Manatū Hauora.

Te Rūnanga Hauora Māori o Te Moana a Toi. (2007). *He Pou Oranga. Tangata Whenua determinants of well-being*. Tauranga: Bay of Plenty District Health Board.

Walker, R. (2003). *Dear Crown. An open letter to Helen, Bill, Richard, Peter, Jeanette and Jim.* He mea tiki i <https://www.noted.co.nz/archive/archive-listener-nz-2003/dear-crown-by-ranginui-walker>

TOI ORA I HAUORA A TOI

He uri ahanu nō Toi
Ko ahanu te ao o āpōpō

Kei roto te ao i ūku ringaringa

MAKOHA PORTER | KAIWHAKAIRO ANAMATA

He rāruku waerea whakamauhu i te waka

Tutapa mai nuku, tutapa mai rangi
O te rāhangā a Tāne ka manu, ka hono
Whakahonotia atu rā te Toi nuku.
Te Toi rangi o tōku waka hohuna
waerea i runga, waerea i raro,
waerea ki ngā tuputupu a Tāne
ko Tāne nui a rangi
ko Tāne te Wairua
ko Tāne nukuhuku
ko Tāne miroinga
ko Tāne i te kūkune
ko Tāne i te pupuke
ko Tāne i te kōrehenga
ko Tāne ngā hoapoa
ko Tāne whakamona Āriki
ko Tāne Mahuta
Whakarewatiā ai Tenei waka ki
te Moana nui a Toi te Huatahi
ko Te Pōtoko manawa o Tenei waka, He Pōh Oranga
hei orataki te waka mai i te kahupo ki te Toi ora e!
Turuki turuki paneke paneke
Kia rere ai te waka kia eke ki te taumata o te Toi ora e!
āhi, wero, tan mai te Toi Ora,
Hauhi e! ui e, Taiki e!

